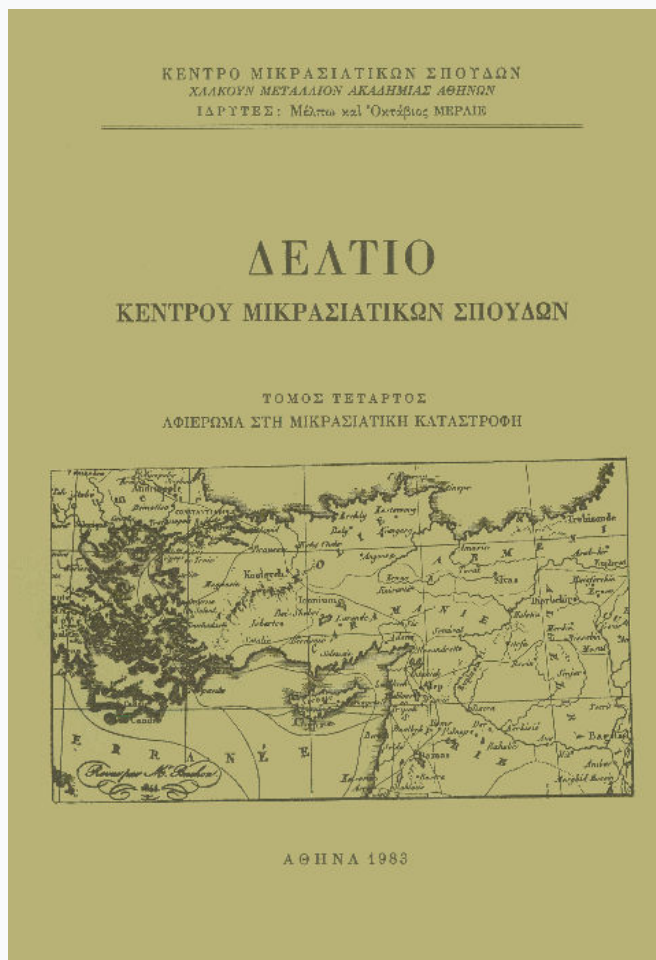


## Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών

Τόμ. 4 (1983)

Αφιέρωμα στη Μικρασιατική Καταστροφή



**Οι βουλευτικές εκλογές στην Οθωμανική αυτοκρατορία: Οι Έλληνες βουλευτές 1908-1918**

*Κατερίνα Μπούρα*

doi: [10.12681/deltiokms.36](https://doi.org/10.12681/deltiokms.36)

Copyright © 2015, Κατερίνα Μπούρα



Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

### Βιβλιογραφική αναφορά:

Μπούρα Κ. (1983). Οι βουλευτικές εκλογές στην Οθωμανική αυτοκρατορία: Οι Έλληνες βουλευτές 1908-1918. *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών*, 4, 69–85. <https://doi.org/10.12681/deltiokms.36>

## ΟΙ ΒΟΥΛΕΥΤΙΚΕΣ ΕΚΛΟΓΕΣ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΒΟΥΛΕΥΤΕΣ 1908-1918

Κατά την περίοδο 1908-1918 στην πολιτική ζωή της 'Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κυριαρχεί το Κομιτάτο "Ένωση και Πρόοδος. 'Η δεκαετία αυτή αποτελεί τη σημαντικότερη περίοδο του μετασχηματισμού της Τουρκίας από κράτος πολυεθνικό, που ήταν ό 'Οθωμανική Αυτοκρατορία, σε έθνικό, που άποτέλεσε ή Τουρκία από το 1923 και μετά.

Οι εξέλιξεις της περιόδου αυτής δέν άφησαν άνεπηρέαστη την πορεία του μεγάλου τμήματος του 'Ελληνισμού που ζούσε άκόμα μέσα στα σύνορα της πολυεθνικής αυτοκρατορίας. Οι πολιτικές ζυμώσεις και οι έσωτερικές εξέλιξεις στην 'Οθωμανική αυτοκρατορία άφ' ένός στην περίοδο 1908-1912, όταν οι "Έλληνες έλαβαν ένεργό μέρος στην έντονη πολιτική δραστηριότητα που άναπτύχθηκε, και οι γενικότερες εξέλιξεις, άφ' έτέρου, κατά τη μεταξύ 1912-1918 περίοδο, έπαιξαν ρόλο καθοριστικό στην τύχη του άλύτρωτου 'Ελληνισμού.

Τό σύνθημα "Ισότης-Άδελφότης-Δικαιοσύνη" τό όποιο υιοθέτησε ή επανάσταση του νεοτουρκικού Κομιτάτου "Ένωση και Πρόοδος τό 1908 έξασφάλισε στους νεότουρκους την ύποστήριξη όλων των έθνοτήτων της Αυτοκρατορίας που δέχθηκαν τη συνταγματική άλλαγή με έκδηλώσεις μεγάλου ένθουςιασμού. Σε όλες τις μεγάλες πόλεις της Αυτοκρατορίας, οι "Έλληνες πρωταγωνίστησαν στον πανηγυρικό έορτασμό για την άνακήρυξη του συντάγματος<sup>1</sup>.

1. Τό πνεύμα της συμπίλωσης στη διάρκεια των πρώτων ήμερών της νεοτουρκικής επανάστασης άνανακλάται στις άναποκρίσεις του σύγχρονου τύπου. 'Εντυπωσιακό στοιχείο στις άναποκρίσεις αυτές άποτελούν οι περιγραφές έκδηλώσεων σεβασμού των νεοτούρκων άξιωματικών σε έθνικά έλληνικά σύμβολα, όπως ή έλληνική σημαία ή ό έλληνικός έθνικός ύμνος. 'Αναπόκριση από τη Σμύρνη στο Νέον "Άστν, 15.7.1908: «Είς τό καφενεϊόν "Αϊ Λάιφ" (sic) . . . εισήλθον νέοι άξιωματικοί . . . και έξητωκραύγασαν ύπέρ συντάγματος, έλευθερίας και 'Ελλάδος. Τήν ιδίαν έσπέραν, 50 περίπου νέοι άξιωματικοί εισελθόντες εις τό καφενεϊόν "Παρισίον" ύποχρέωσαν την έν αυτώ όρχήστρα να άνακρούση τον 'Ελληνικό ύμνο». Στη συνέχεια «έξητωκραύγασαν και ύπέρ 'Ελλάδος δακρύνοντες ήρχισαν άσπάζοντες την Τουρκική και 'Ελληνική σημαία». Βλ. επίσης "Αμάλθεια, 14.7.1908 και 15.7.1908. Παρόμοιες έκδηλώσεις έγιναν στη Θεσσαλονίκη και σε άλλες πόλεις της Μακεδονίας. Βλ. "Ακρόπολις, 13 και 14.7.1908. Βλ. επίσης "Αβραάμ Μπεναρόγια, "Η πρώτη σταδιοδρομία του 'Ελληνικού προλεταριάτου, 'Αθήνα 1975, σ. 41.

Τò νέο καθεστώς τῆς ἰσπολιτείας ποὺ κατοχύρωνε ἡ ἀνακήρυξη τοῦ Συντάγματος<sup>2</sup> τὸν Ἰούλιο τοῦ 1908 καὶ ἡ ταυτόχρονη κήρυξη γενικῶν ἐκλογῶν, ἔθεσε τίς βάσεις γιὰ μιὰ νέα συνεργασία τῶν λαῶν τῆς Αὐτοκρατορίας καὶ δημιουργοῦσε τίς προϋποθέσεις γιὰ μιὰ εὐρύτερη συμμετοχὴ στὴν Ὀθωμανικὴ διοίκηση τῶν Ἑλλήνων,<sup>3</sup> οἱ ὁποῖοι δὲν ἀντιπροσώπευαν μόνο ἓνα σημαντικό μέρος τοῦ πληθυσμοῦ, ἀλλὰ ἐκπροσωποῦσαν καὶ μιὰ σημαντικὴ οικονομικὴ δύναμη.

Τὴν ἐποχὴ τῆς ἀπολυταρχίας, τὸ νεοτουρκικὸ Κομιτάτο εἶχε ἀναπτύξει καλὲς σχέσεις μὲ τοὺς Ἑλλήνες. Τίς ὀργανώσεις τους, μάλιστα, στὴ Μακεδονία χρησιμοποίησαν οἱ νεότουρκοι γιὰ τὴ λαθραία εἴσοδο στὴ χώρα τῶν στελεχῶν τοῦ Κομιτάτου ποὺ ζοῦσαν στὸ ἐξωτερικὸ<sup>4</sup>. Τὸ κλίμα αὐτῆς τῆς συνεργασίας μὲ τίς ὀργανώσεις τοῦ νεοτουρκικοῦ Κομιτάτου δὲν ἄφησε ἀνεπηρέαστους τοὺς Ἑλλήνες. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα, παράλληλα μὲ τὴν ἀλυτρωτικὴ ἰδεολογία, ἀρχίζει νὰ ἀναπτύσσεται καὶ μιὰ ἄλλη πιὸ προχωρημένη ἀντίληψη: τὸ ἀνατολικὸ ἰδανικὸ ποὺ θὰ ξεπερνοῦσε τὰ ὅρια ἐνὸς μεγάλου ἑλληνικοῦ κράτους καὶ θὰ στηριζόταν στὴ συνεργασία τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς<sup>5</sup>. Γιὰ τὴν πραγμάτωση τοῦ ἰδανικοῦ αὐτοῦ, ὁ Ἀθ. Σουλιώτης-Νικολαΐδης καὶ ὁ διπλωμάτης φίλος του Ἴων Δραγοῦμης<sup>6</sup> ἔδρυσαν τὸ 1908 τὴ μυστικὴ Ὀργάνωση Κωνσταντινουπόλεως (στὸ ἐξῆς Ο.Κ.) ποὺ φιλοδοξοῦσαν νὰ ὀργανώσουν τίς δυνάμεις τοῦ Ἑλληνισμοῦ στὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία, ὥστε νὰ ἀναδειχθεῖ σὲ σημαντικό ρυθμιστὴ τῶν πραγμάτων τῆς Ἀνατολῆς<sup>7</sup>.

2. Τὸ Σύνταγμα ποὺ ἐπέβαλαν οἱ νεότουρκοι τὸ 1908, ἦταν τὸ Σύνταγμα τῶν Νεοσουλμανῶν τοῦ 19ου αἰῶνα, ποὺ ὁ σουλτάνος Ἀβδούλ Χαμίτ (Abdul Hamit) εἶχε καταργήσει τὸ 1878. Γιὰ τὴ Βουλὴ 1876-1878 βλ. R. Devereux, *The First Ottoman Constitutional Period*, Baltimore 1963, ὅπου περιλαμβάνει τὰ ὀνόματα τῶν βουλευτῶν, σ. 261-82. Ἀναφορικὰ μὲ τὸ συνταγματικὸ κίνημα τῶν Νεοσουλμανῶν βλ. Ş. Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton 1962.

3. Γιὰ τὴν τάξη τῶν Ἑλληνοσουλμανῶν ποὺ εἶχαν καταλάβει σημαντικὲς θέσεις ἐπιρροῆς βλ. Ἄλ. Ἀλεξανδρῆ: «Οἱ Ἑλλήνες στὴν Ὑπηρεσία τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας», *ΔΙΕΕΕ, ΚΓ'* (1980).

4. D. Dakin, *The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913*, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 376-8. Γιὰ τὴν πορεία τοῦ νεοτουρκικοῦ κινήματος μέχρι τὸ 1908 καὶ τὴν συνεργασία του μὲ ἄλλες ἐθνικὲς ομάδες βλ. E. E. Ramsaur, *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, Princeton 1957.

5. Ἡ ἀντίληψη αὐτῆ, μὲ φανερὰ ἴχνη ἰδεολογικῆς σύγχυσης καὶ ἀσάφεια στους στόχους, ἦταν ἀπόρροια τῆς συνειδησης ποὺ ἀναπτύχθηκε μετὰ τὸ 1897, τῆς ἀδυναμίας τοῦ Ἑλληνικοῦ κράτους νὰ ἀναμετρηθεῖ μὲ τὴν Τουρκία. Βλ. Θ. Βερέμη, «Ἰδεολογικὲς προϋποθέσεις γιὰ μιὰ συνεργασία Ἑλλήνων καὶ Τούρκων», *ΔΙΕΕΕ, ΚΓ'* (1980), σ. 4.

6. Βλ. τὸ μυηστέρημα τοῦ Ι. Δραγοῦμη Ὅσοι Ζωντανοί, ποὺ ἐκδόθηκε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1911.

7. Γιὰ τὴν Ο.Κ. βλ. D. Xanlatos, «The Greeks and the Turks on the Eve of the Balkan Wars; a Frustrated Plan», *BS*, 1962. Ἐπίσης Α. Σουλιώτη-Νικολαΐδη, *Ἡ Ὀργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως* (Ἔγρ. ἐκδοσις. Τὴν ἐπιμέλεια τοῦ ἔργου ἔχουν ἀναλάβει οἱ

Παρά τὸ κλίμα τοῦ γενικοῦ ἐνθουσιασμοῦ, ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Ἰωακείμ Γ' ἐκφράστηκε μὲ ἐπιφύλαξη γιὰ τὴ συνταγματικὴ ἀλλαγὴ<sup>8</sup>.

Ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Ἰωακείμ Γ', ποὺ κατὰ τὴ διάρκεια τόσο τῆς πρώτης ὅσο καὶ τῆς δευτέρας πατριαρχείας του<sup>9</sup> ἐπέδειξε μεγάλη πολιτικὴ διορατικότητά, ἀντιστεκόταν στὴ μετατροπὴ τῆς κρατικῆς ἐξουσίας σὲ ἀπόλυτα κοσμική. Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ προτιμοῦσε τὸ ancien régime διότι θεωροῦσε ὅτι προστάτευε τὰ συμφέροντα τοῦ Πατριαρχείου, τὰ ὁποῖα ταύτιζε μὲ ἐκεῖνα τοῦ Ἑλληνισμοῦ<sup>10</sup>.

Οἱ ἐκδηλώσεις ἔντονης δυσαρέσκειας μεγάλου τμήματος τῶν Ἑλληνορθωμανῶν οἱ ὅποιοι εἶχαν ἐνθουσιαστεῖ μὲ τὶς ὑποσχέσεις τῶν Νεότουρκων, ἀνάγκασαν τὸν Πατριάρχην νὰ ἀνακαλέσει δημόσια τὴ στάση του καὶ νὰ ἐκφράσει τὴν εὐαρέσκειά του γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ Συντάγματος<sup>11</sup>.

Πρώτῃ ἐκδήλωση τῶν πραγματικῶν διαθέσεων τῶν Νεότουρκων, ὅσο καὶ τῶν διαφόρων ἐθνοτήτων μέσω τῆς ἰσοπολιτείας, ἀποτέλεσαν οἱ ἐκλογές γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῶν ἀντιπροσώπων στὴ Βουλὴ, ποὺ ἄρχισαν τὸ φθινόπωρο τοῦ 1908.

Οἱ ἐκλογές τοῦ 1908 διενεργήθηκαν σὲ μεγάλο βαθμὸ μὲ διαπραγματεύσεις στὶς ὁποῖες τὸ συντονιστικὸ ρόλο ἔπαιξε τὸ Κομιτάτο. Ἀνταγωνισμὸς κομμάτων δὲν ὑπῆρχε. Τὸ Κομιτάτο κατάρτισε τοὺς συνδυασμούς, ὄρισε τὶς βουλευτικὲς ἔδρες καὶ κάλεσε τὶς διάφορες ἐθνοότητες νὰ ὀρίσουν τοὺς ἀντιπροσώπους τους<sup>12</sup>.

Θ. Βερέμης καὶ Κ. Α. Μπούρα) καὶ Α. Χ. Χαμουδópουλου, *Ἡ Νεωτέρα Φιλικὴ Ἐταιρεία*, Ἀθήνα 1946. Ὁ Χαμουδópουλος ἦταν δημοσιογράφος στὴν Πόλη. Τὸ 1910 μῆθηκε στὴν Ο.Κ. ἀπὸ τὸ δικηγόρο Ἄλ. Πανταζῆ. Καθὼς ὁ ἴδιος περιγράφει χαρακτηριστικά: «... Στὶς πόλεις καὶ σ' ὅλα τὰ κέντρα τοῦ ἐσωτερικοῦ τὰ πῦρ ἀπομακρυσμένα, τὰ νήματα τῆς ἐμπορικῆς καὶ οἰκονομικῆς ζωῆς τὰ κρατοῦν οἱ Ἕλληνες καὶ Ἕλληνες ἀποτελοῦν τὴν πλειοψηφία τῶν ὑπαλλήλων τῆς Ὀθωμανικῆς Τραπεζῆς, τοῦ Μονοπωλίου Καπνῶν, τῶν Σιδηροδρομικῶν Ἐταιρειῶν καὶ τῶν ἄλλων μεγάλων ὀργανισμῶν, Κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ δὲν ἦταν δυνατὸν νὰ γίνῃ σκέψη γιὰ ἐνέργειες πολιτικῆς ποῦ θὰ ἔβγαιαν τὴν Τουρκία. Αὐτό, ἄλλωστε, δὲν τὸ εὐνοεῖ τὴν ἐποχὴ ἐκεῖνῃ οὔτε ἡ πολιτικὴ τοῦ Ἐλευθεροῦ Κράτους. Ἀντίθετα, σὲ μιὰ στιγμή ὁ Ἑλληνισμὸς—ὑπόδουλος καὶ ἐλεύθερος—ἀντιλαμβάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ ἐνισχύσει τὸ Τουρκικὸν Κράτος, γιὰτὶ ἕνας ἄλλος τρομερὸς καὶ σοβαρὸς κίνδυνος διαγράφεται, ὁ Πανσλανισμὸς...» (δ.π., σ. 7). Εἰρωνεῖα ἴσως ἀποτελεῖ τὸ γεγονόςε ὅτι ἡ τᾶξ τῶν Ἑλλήνων ποὺ περιγράφει ἦταν ἀκριβῶς ἐκεῖνῃ ποὺ κατὰ μεγάλο μέρος ἀντιτάχθηκε στὴν πολιτικὴ τῆς Ο.Κ.

8. *Νέον Ἄστυ*, 18.7.1908.

9. Βλ. Β. Θ. Σταυρίδου, *Οἱ Οἰκουμενικοὶ Πατριάρχες 1860 - σήμερον*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 228-84. Περιλαμβάνει ὅλη τὴ γνωστὴ βιβλιογραφία περὶ Ἰωακείμ Γ'.

10. Βερέμης, δ.π., σ. 12. Ὅπως πολὺ σωστά σημειώνει ὁ Θ. Βερέμης, ὁ Ἰωακείμ ἦταν ἀντιθετὸς πρὸς τὸ μεγαλοιδεατισμὸ ποὺ τοῦ ἀποδίδει ὁ Δ. Κιτσίκης στὴ *Συγκριτικὴ Ἱστορία Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας στὸν 20ὸ αἰῶνα*, Ἀθήνα 1978, σ. 97.

11. Μέγα μέρος τοῦ τύπου ἐπετέθη στὸν Πατριάρχην, ἐνῶ μεγάλῃ ἀντιπατριαρχικῇ διαθέσει ὀργανώθηκε στὸ Πέραν καὶ στὸ Φανάρι. Ὁ.π. καὶ *Ἀγάθεια*, 19.7.1908, 22.7.1908.

12. Οἱ ἐκλογές ἔγιναν σὲ δύο βαθμούς: οἱ ψηφοφόροι ἐξέλεξαν τοὺς ἐκλεκτοὺς οἱ ὅποιοι,

Παρά τὸ γεγονός ὅτι τὸ Κομιτάτο θεώρησε ἀναγκαία τὴ συνεργασία μὲ τοὺς ἐκπροσώπους τῶν ἐθνοτήτων, δὲν δέχθηκε τὴν ἀρχὴ τῆς ποσοστιαίας ἐκπροσώπησής τους στὴ Βουλὴ. Στους Ἑλληνας ἀντιπρότεινε τὴν ἀνάδειξη ἴσου ἀριθμοῦ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων βουλευτῶν στὶς περιφέρειες ὅπου οἱ Ἑλληνες ἀποτελοῦσαν τὴν πλειοψηφία. Τοῦτο, ὅμως, δὲν ἴσχυσε ὅπου ἡ πλειοψηφία ἀποτελεῖτο ἀπὸ Τούρκους<sup>13</sup>.

Τὶς ἐκλογικὲς προσπάθειες τοῦ Ἑλληνισμοῦ, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν διαπραγματεύσεων, ἀνέλαβε νὰ συντονίσει ἡ Ο.Κ. ποὺ ἱδρύσε γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἓνα ἐπίσημο ὄργανο, τὸν «Πολιτικὸ Σύνλογο» (στὸ ἐξῆς Π.Σ.). Ἐπιδίωξη τοῦ Π.Σ. ἦταν ἡ ὅσο τὸ δυνατόν εὐρύτερη ἐκπροσώπηση τοῦ Ἑλληνισμοῦ μέσα στὴν Ὀθωμανικὴ Βουλὴ<sup>14</sup>.

Ἀρνητικὰ γιὰ τοὺς Ἑλληνας ἐπέδρασε μιὰ νέα ἐπιπλοκὴ τοῦ Κρητικοῦ ζητήματος κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐκλογῶν, καὶ δημιουργήσε ἓνα κλίμα δυσπιστίας μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Τούρκων<sup>15</sup>. Δὲν ἔλειψαν, ὅμως, καὶ οἱ περιπτώσεις ἐκλογικῶν παρανομιῶν. Σὲ ἔνδειξη διαμαρτυρίας γιὰ τὶς ἐκλογικὲς ἀδικίες σὲ βάρος τους, οἱ Ἑλληνες συγκρότησαν στὴν Πόλὴ μεγάλη συγκέντρωση μὲ αἴτημα τὴ ματαίωση τῶν ἐκλογῶν<sup>16</sup>.

Τὴ γενικὴ δυσμένεια ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων, ποὺ προκάλεσε τὸ Κρητικὸ, μετέτρεψαν σὲ ἀγανάκτηση καὶ ὀργὴ οἱ ἐπεμβάσεις τῶν ἑλληνικῶν προξενικῶν ἀρχῶν στὴν ἐκλογικὴ διαδικασία. Τέτοιες παρεμβάσεις, συνοδευόμενες συχνὰ ἀπὸ ἀπρόσεκτα δημοσιεύματα στὸν ἑλληνικὸ τύπο, ἐξαγριῶναν τοὺς Νεότουρκους· σὲ ὀρισμένες, μάλιστα, περιπτώσεις ἔγιναν αἰτία γιὰ τὴ ματαίωση τῶν προηγούμενων συμφωνιῶν. Ἔτσι, οἱ ἐπισκέψεις τῶν Προξένων στὰ σπι-

---

στὴ συνέχεια, ὑποδείκνυαν τοὺς βουλευτὲς γιὰ τὴν Ὀθωμανικὴ Βουλὴ. Τοὺς ὑποψήφιους θὰ ὑποδείκνυαν ὁ Πατριάρχης καὶ οἱ κατὰ τόπους Μητροπολίτες. Ἐκλογικὴ βάση ἦταν 1 βουλευτὴς ἀνὰ 30.000-70.000 ψηφοφόρους. Ἀμάθεια, 29.7.1908.

13. C. Boura, *The Young Turk Revolution and the Greeks in the Ottoman Empire 1908-1912*, M.A. Dissertation, School of Slavonic and East European Studies, 1976, σ. 12. Μερικὲς πτυχὲς τῶν ἐκλογικῶν διαπραγματεύσεων στίς σ. 9-14.

14. Ἡ Ο.Κ. καὶ ὁ Π.Σ. συνεργάστηκαν μὲ τὸ Πατριαρχεῖο καὶ τὶς κατὰ τόπους ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές.

15. Στις 6 Ὀκτωβρίου 1908 οἱ Κρήτες ἀνακοίνωσαν τὴν ἀπόφασή τους γιὰ ἔνωση μὲ τὴν Ἑλλάδα. Τὴν ἴδια μέρα ἡ Αὐстро-Ὀγγαρία ἀνακοίνωσε τὴν προσάρτηση τῆς Βοσνίας-Ἑρζεγοβίνης, ἐνῶ μιὰ ἡμέρα πρὶν ἡ Βουλγαρία εἶχε κηρύξει τὴν ἀνεξαρτησία της. Τὸ γεγονός, πάντως, ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνηση δὲν δέχθηκε τὰ αἰτήματα τῶν Κρητῶν διευκόλυνε τὴ θέση τῶν Ἑλληνοοθωμανῶν. Boura, ὁ.π., σ. 11.

16. Ἡ διαδήλωση ἐντιμήθηκε ἀπὸ τὸν τύπο ὡς ἡ μεγαλύτερη συγκέντρωση ἀνθρώπων στὴν Πόλὴ ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἄλωσης. Οἱ Ἑλληνες προέβησαν σὲ διάφορες διαμαρτυρίες ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τῶν ἐκλογῶν (ὁ.π., σ. 12-3). Ἐκφράστηκε, ἀκόμη, καὶ ἡ ἀποψη γιὰ ἀποχὴ τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τὶς ἐκλογὲς σὲ ἔνδειξη διαμαρτυρίας. Ἡ ἀπειλὴ αὐτὴ δὲν πραγματοποιήθηκε χάρη στὴν παρέμβαση τοῦ Ἰωακείμ.

τια Έλλήνων υποψηφίων στην Άμισό<sup>17</sup> και την Τραπεζούντα, την παραμονή των εκλογών, στέργισε τους Έλληνες από τις συμφωνημένες μουσουλμανικές ψήφους<sup>18</sup>. Στη δὲ Κωνσταντινούπολη, παρὰ τὴν ἀρχικὴ συμφωνία ὅτι οἱ Ἕλληνες θὰ ἐξέλεγαν τρεῖς υποψηφίους, τὸ Κομιτάτο δέχθηκε τὴν ἐκλογὴ μόνο δύο, καὶ τοῦτο μετὰ ἀπὸ προσωπικὴ παρέμβαση τοῦ Ἰωακείμ.

Σὲ ὅλη τὴ διάρκεια των ἐκλογικῶν διαπραγματεύσεων μεγάλη ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ τοῦ Ἰωακείμ Γ' ὡς ἐξισοροπητῆ των ἀκραίων τάσεων ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ πλευρὰ ἀφ' ἐνὸς καὶ των ἐξαγριωμένων Νεότουρκων ἀφ' ἑτέρου<sup>19</sup>. Τέλος, ἀξιολογώντας τις ἐπιπτώσεις τοῦ νὰ μὴν ἀντιπροσωπευθοῦν καθόλου στὴν Ὀθωμανικὴ Βουλὴ, οἱ Ἕλληνες συμβιβάστηκαν μὲ τὴν ἐκλογὴ 24 βουλευτῶν<sup>20</sup>.

Μέρος των συμφωνιῶν ἦταν ἡ ἐκλογὴ των βουλευτῶν Κωνσταντινουπόλεως Κ. Κωνσταντινίδη καὶ Π. Κοσμίδη, τοὺς ὁποίους ὑπέδειξε ὁ Πατριάρχης Ἰωακείμ Γ' <sup>21</sup>, ἐνῶ ὁ Π. Καρολίδης, καθηγητῆς τῆς Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, ἔχοντας χάσει τὴν Ὀθωμανικὴ του ὑπηκοότητα, ἐξελέγη βουλευτῆς Σμύρνης. Σὲ ἐξί, ὡστόσο, περιφέρειες (Ἰωάννινα, Κοζάνη, Λῆμνο, Μυτιλήνη, Χίο καὶ Ρόδο) δὲν βγῆκαν παρὰ μόνο Ἕλληνες βουλευτές, γιατί ἡ μεγάλη πλειοψηφία τους ἦταν ἑλληνικὴ<sup>22</sup>.

17. Στὴν Ἄμισό δὲν ἐξελέγη ὁ Ἕλληνας υποψήφιος.

18. Πρόκειται περὶ τοῦ Μ. Κοφίδη ὁ ὁποῖος ἐξελέγη βουλευτῆς Τραπεζούντας καὶ στίς τρεῖς βουλευτικὲς περιόδους 1908-1912, 1912-1914, 1914-1918. Γιὰ τοὺς ἀτυχεῖς αὐτοὺς χειρισμοὺς βλ. Π. Καρολίδη, *Λόγοι καὶ Ὑπομνήματα*, τ. Α' (Β' δὲν ἐξεδόθη), Ἀθήνα 1913, σ. 44-8. Τὸ βιβλίον αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀστείρευτὴ πηγὴ πληροφοριῶν σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἑλληνικὴ κοινοβουλευτικὴ δραστηριότητα τῆς περιόδου 1908-1912, ὅπως τὴν ἔζησε ὁ ἴδιος ὁ Καρολίδης. Εἶναι γιὰ τοῦτο συχνὰ φορτισμένη μὲ τὰ βιώματα τοῦ συγγραφέα, ὁ ὁποῖος ἀντιπολιτεύθηκε τὴν Ο.Κ. (Γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ εὐχαριστῶ τὸν κ. Ἰορδάνη Παμπούκη ποῦ μοῦ τὸ ὑπέδειξε γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1976).

<sup>19</sup> Αἰξίει ν' ἀντιπαρατεθεῖ μὲ τις μαρτυρίες περὶ Ο.Κ. τοῦ Α. Σουλῶτη-Νικολαίδη (ποῦ βρίσκονται στὴ Γεννάδειο Βιβλιοθήκη) σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τις ἐκτιμήσεις καταστάσεων καὶ προσώπων.

19. Ὁ.π., σ. 45-8.

20. *Ἀμάλθεια*, 2.2.1909. Ὁ Ahmad δίνει λαθασμένα τὸν ἀριθμὸ των Ἑλλήνων βουλευτῶν ὡς 26. Βλ. F. Ahmad, *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, Ὁξφόρδη 1969, σ. 28. Γιὰ τὰ ὄνοματὰ ὅλων των βουλευτῶν καὶ των τριῶν περιόδων βλ. F. Ahmad & D. A. Rustow, «İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler 1908-1912», *Güney - Dogu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, σ. 4-5, 1976. Δίνου, ὅμως, λαθασμένα τοὺς Χωναῖο καὶ Δρίζα ὡς Σιάβους καὶ τὸν Ναρλῆ ὡς Ἀρμένιο. Στὸ συνολικὸ ἀριθμὸ των Ἑλλήνων βουλευτῶν ὑπολογίζουν τοὺς Καρ. Βαμβακᾶ καὶ Ἐμμ. Ἐμμανουηλίδη ποῦ ἀντικατέστησαν τοὺς Κ. Δρίζα τὸ 1909 (Κοζάνης καὶ Γρεβενῶν) καὶ Ἀριστείδη Γεωργαντζόγλου Πασά (Σμύρνης) ποῦ ἔγινε γερούσιαστῆς τὸ 1910.

21. Τροὺς δύο βουλευτῆς ὑποστήριξε ὡς δικούς του τὸ Κομιτάτο, *Ἀμάλθεια*, 28.11.1908.

22. Χαμουδόπουλος ὁ.π., σ. 11. Τὴν ὑποψηφιότητα τοῦ Καρολίδη ὑποστήριξε καὶ τὸ Ἑλληνικὸ Ὑπουργεῖο Ἐξωτερικῶν.

Διατηρώντας μυστική την οργάνωσή του, τὸ Κομιτάτο κυβερνοῦσε τὴ χώρα διαμέσου τῆς Βουλῆς, ἀποφεύγοντας νὰ διορίσει μέλη του σὲ κυβερνητικές θέσεις. Κατὰ τὸν πρῶτο χρόνο τῆς Βουλῆς, χωρὶς νὰ ἔχει ικανοποιήσει τίς προσδοκίες ὧσων εἶχαν ὑποστηρίξει τὸ Κίνημα τοῦ Ἰουλίου 1908, τὸ Κομιτάτο βρέθηκε ἀντιμέτωπο μὲ μιὰ ὀλοένα αὐξανόμενη ἐξωκοινοβουλευτική ἀντιπολίτευση μὲ συμμάχους παραδοσιακὰ συντηρητικὲς ὀρθοσκευτικὲς ομάδες τῆς μουσουλμανικῆς ὀθωμανικῆς κοινωνίας.

Τοὺς πρῶτους μῆνες τοῦ 1909 οἱ ἀντιπολιτευτικὲς ομάδες συσπειρώθηκαν κυρίως γύρω ἀπὸ τὴ φιλελεύθερη Ἐνωσι (Osmanli Ahrar Firkasi)<sup>23</sup> καὶ τὴ Μωαμεθανικὴ Ἐνωσι (Ittihadî Muhammedi)<sup>24</sup>.

Στὶς 31 Μαρτίου 1909, οἱ ὀπαδοὶ τοῦ παλαιοῦ καθεστώτος, μὲ τὴν ὑποστήριξη τοῦ Ἀβδούλ Χαμίτ, ἔκαναν πραξικόπημα στὴν Κωνσταντινούπολη μὲ σκοπὸ τὴν ἀνατροπὴ τοῦ Κομιτάτου. Ἐναντίον τῶν στασιαστῶν στὴν πρωτεύουσα βάδισε ἀπὸ τὴ Μακεδονία ὁ Στρατὸς Δράσης (Hareket Ordusu), ποὺ ἀποκατέστησε τὸ Κομιτάτο στὴν ἐξουσία<sup>25</sup>. Μετὰ τὴν καταστολὴ τοῦ κινήματος, οἱ Νεότουρκοι ἐξεθρόνισαν τὸν Ἀβδούλ Χαμίτ καὶ στὸ θρόνο ἀνῆλθε ὁ Μεχμέτ Ρεσάτ, ὁ ὁποῖος ὑπετάγη πλήρως στὸ Κομιτάτο. Τὴν πραγματικὴ διοίκηση ἀνέλαβε ὁ ἀρχηγὸς τοῦ Τρίτου Σώματος Στρατοῦ, ποὺ εἶχε ἡγηθεῖ τοῦ Στρατοῦ Δράσης. Κύριοι πλέον τῆς καταστάσεως, οἱ Νεότουρκοι<sup>26</sup> ἄρχισαν νὰ παίρνουν μέτρα γιὰ νὰ ἐδραιώσουν τὴν ἐξουσία τους καὶ νὰ ἐπιβάλλουν τὸ συγκεντρωτικὸ κράτος ποὺ ἐπέδωκαν.

Μετὰ τὴν ἀναμφισβήτητη πλέον ἐπικράτησή τους, οἱ Νεότουρκοι κατέστησαν σαφεῖς τίς προθέσεις τους ἀπέναντι στὶς μὴ-μουσουλμανικὲς μειονότητες. Τότε ἄρχισε νὰ ἐκδηλώνεται γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ἀντίφαση μεταξὺ τῆς ἀρχῆς τῆς ἰσοπολιτείας καὶ τῆς λειτουργίας τοῦ πολυεθνικοῦ κράτους. Κατὰ τὴν περὶοδο ποὺ ἀκολούθησε, οἱ Νεότουρκοι προσπάθησαν νὰ μεταβάλλουν τίς μὴ-μουσουλμανικὲς μειονότητες σὲ νομιμόφρονες Ὀθωμανούς. Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ, ὅπως παρατηροῦσε τὸ 1910 ὁ τότε Βρετανὸς πρεσβευτὴς στὴν Κωνσταντινούπολη Sir Gerald Lowther, ἰσοδυναμοῦσε «μὲ τὴ σύνθλιψη τῶν μὴ τουρκικῶν στοιχείων στὴν τουρκικὴ χοάνη»<sup>27</sup>.

23. Ἡ Φιλελεύθερη Ἐνωσι ἰδρύθηκε τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1908, ἀλλὰ ἀπέτυχε στὶς ἐκλογές. Ahmad, ὁ.π., σ. 28.

24. Ahmad, ὁ.π., σ. 40.

25. Ahmad, ὁ.π., σ. 36-46. Τότε σκοτώθηκε καὶ ὁ λοχαγὸς Ρωμύλος Σπαθάρης ποὺ ἦταν ἀπὸ τοὺς λίγους Ἑλλήνες ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὸν Τουρκικὸ Στρατό. Χαμουδόπουλος, ὁ.π., σ. 34.

26. Γιὰ πρώτη φορὰ στελεχῆ τοῦ Κομιτάτου ἀνέλαβαν κυβερνητικὲς θέσεις ὅπως τὸ Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν καὶ Οἰκονομικῶν, ποὺ ἀνέλαβαν ἀντίστοιχα ὁ Ταλαὰτ καὶ ὁ Τζαβίτ.

27. Bl. B. Lewis, *The Emergence of modern Turkey*, Λονδίνο 1968, σ. 218-9. Ἐπίσης Βερέμης, «Ἰδεολογικὲς Προϋποθέσεις», ὁ.π., σ. 12.

Τὸ ἔργο τοῦ «ἐξοθωμανισμοῦ» προώθησαν οἱ Νεότουρκοι μὲ μιὰ σειρά ἀπὸ μέτρα καὶ μεταρρυθμίσεις ποὺ ἐπέβαλαν μεταξύ 1908-1912.

Ἀνάμεσα στοὺς στόχους τοῦ Κομιτάτου ἦταν ὁ περιορισμὸς τῶν Προνομίων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ποὺ ἦταν ἀσυμβίβαστα μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ ἐνιαίου κράτους ποὺ ἐπεδίωκαν νὰ ἐπιβάλουν οἱ Νεότουρκοι. Στὸ βαθμὸ ποὺ δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ προσβάλουν κατὰ μέτωπο τὰ Προνόμια, ἐπεχειρήσαν νὰ τὰ ἀποδυναμώσουν ἔμμεσα, μὲ μέτρα ποὺ περιορίζαν τὶς δικαιοδοσίες τῆς Ἐκκλησίας.

Τὴν ἀνοίξη τοῦ 1909 ἡ Βουλὴ ἀπέρριψε πρόταση τῶν Ἑλλήνων βουλευτῶν νὰ μὴ διαταραχθεῖ τὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα ποὺ ἴσχυε ὡς τὴν ἀνακήρυξη τοῦ Συντάγματος. Ἡ ἐκπαίδευση τέθηκε ὑπὸ κρατικὴ ἐπιτήρηση. Σιγὰ σιγὰ ἄρχισαν νὰ λαμβάνονται τὰ μέτρα ποὺ θὰ διαμόρφωναν ἓνα ἐνιαῖο γιὰ ὅλους τοὺς Ὀθωμανοὺς ὑπάρχουσες ἐκπαιδευτικὸ σύστημα<sup>28</sup>.

Τὴν ἴδια περίοδο ψηφίστηκε στὴ Βουλὴ τὸ νομοσχέδιο περὶ στρατολογίας τῶν Χριστιανῶν<sup>29</sup>, μὲ τὸ ὁποῖο ἐπιβαλλόταν ἡ ὑποχρεωτικὴ στράτευσή τους. Γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ νόμου συνηγόρησαν, μεταξύ ἄλλων, καὶ οἱ Ἕλληνες βουλευτὲς Μπούσιος, Χωναῖος, Νάλης, Κοσμίδης<sup>30</sup>. Οἱ Ἕλληνες βουλευτὲς βεώρησαν ὅτι τὸ μέτρο τοῦτο προσέφερε τὴ δυνατότητα τῆς ἀποκατάστασης πραγματικῆς ἰσότητος καὶ τὴν εὐκαιρία νὰ προβάλουν τὴν ἀξίωση τῆς γενικότερης συμμετοχῆς στὴν ὀργανικὴ ζωὴ τοῦ κράτους<sup>31</sup>.

Οἱ ὑπεραμνόμενοι, ὅμως, τοῦ μέτρου τῆς στράτευσης τῶν Χριστιανῶν βουλευτὲς, παρέλειψαν νὰ ρυθμίσουν τὶς τεχνικὲς λεπτομέρειες τῆς στράτευσης πρὶν ἀπὸ τὴν ψήφιση τοῦ νομοσχεδίου<sup>32</sup>. Ὅταν τὸ 1910 ἄρχισε ἡ στράτευση τῶν πρώτων Χριστιανῶν μέσα στὸ κλίμα τῆς ἐθνικιστικῆς ἐξέαρσης ποὺ ἀκολούθησε, τὸ μέτρο μεταβλήθηκε σὲ μέσο πίεσης ἐναντίον τῶν Χριστιανῶν<sup>33</sup>.

Νέα, στὸ μεταξύ, ἐπιπλοκὴ τοῦ Κρητικοῦ, τὸν Ἰούλιο τοῦ 1909, συνέβαλε στὴ δημιουργία σοβαρῆς ἐντασης στὶς σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Τούρκων. Τὸ Κο-

28. Ἀμάθεια, 30.5.1909.

29. Οἱ μὴ-μουσουλμάνοι ὑπήκοοι ἀπαλάσσονταν ἀπὸ τὴ στρατιωτικὴ θητεία πληρώνοντας φόρο.

30. Γιὰ τὸ πρακτικὸ τῆς συζήτησης στὴ Βουλὴ βλ. Ἐμμανουηλίδη, ὁ.π., σ. 151-4. Ὁ Ἐμμανουηλίδης ὑποστηρίζει ὅτι στὸ ζήτημα τῆς ὑποχρεωτικῆς στράτευσης ἡ κυβέρνηση ὑποχώρησε στὸ αἴτημα τῶν Χριστιανῶν βουλευτῶν (ὁ.π.). Στὴν Ἀμάθεια τῆς 4.5.1909 εἶχε, πάντως, δημοσιευθεῖ περὶ συνομιλίας μεταξύ Σεβνέτ Πασᾶ καὶ Πατριάρχου περὶ στρατολογίας.

31. Ἀμάθεια, 4.5.1909 καὶ 22.5.1909. Ὁ Πατριάρχης εἶχε, μάλιστα, ζητήσει τὸ σχηματισμὸ ξεχωριστῶν ταγμάτων γιὰ τοὺς Χριστιανούς, Boura, ὁ.π., σ. 24. Ὁ Πατριάρχης Ἰωακείμ Γ' εἶχε δεχθεῖ μὲ ἐπιφύλαξη τὸ μέτρο τῆς στρατολογίας τῶν Χριστιανῶν.

32. Ἐμμανουηλίδης, ὁ.π., σ. 151-2.

33. Τότε ἄρχισε ἡ διαρροὴ πρὸς τὴν Ἑλλάδα μεγάλου μέρους ὧσων ἦταν σὲ στρατεύσιμη ἡλικία. ΥΠΕΞ ΑΑΚ ΙΕ Μάιος-Ἰούνιος 1910/1285 (Χίος), ΑΑΚ ΙΕ Ἰανουάριος 1910/376 (Σμύρνη).

μιτάτο έβαλε σ' εφαρμογή τὸ μέτρο τοῦ ἐμπορικοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν ἐλληνικῶν πλοίων καὶ προϊόντων. Τὸ μέτρο ἐξελίχθηκε σὲ προσπάθεια καταστροφῆς τῶν Ἑλλήνων ἐμπόρων, παραγωγῶν καὶ μεταφορικῶν ἐπιχειρήσεων ποὺ ἤλεγχαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ εἰσαγωγικοῦ-ἐξαγωγικοῦ ἐμπορίου καὶ τίς θαλάσσιες μεταφορές. Τὸ Κομιτάτο, ποὺ συντόνιζε καὶ ἐπέβλεπε τὸν ἀποκλεισμό, προσπάθησε νὰ τοὺς ὀδηγήσει σὲ πτώχευση<sup>34</sup>. Τὸ μέτρο κράτησε, μὲ λιγότερη ἢ περισσότερη κατὰ περιόδους ἔνταση, μέχρι τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1911, ὅταν ἡ Ἰταλία κήρυξε τὸν πόλεμο ἐναντίον τῆς Τουρκίας. Συνοδεύτηκε μὲ ἀπολύσεις Ἑλλήνων ποὺ ὑπηρετοῦσαν σὲ δημόσιες θέσεις.

Τὸν Ἑλληνισμό τῆς Μακεδονίας ἐπληξε κυρίως τὸ μέτρο τοῦ ἀφοπλισμοῦ ποὺ ἄρχισε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1909 καὶ ἐξελίχθηκε σὲ μέτρο ἐξόντωσης τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν τῆς περιοχῆς. Βάσει τῶν νόμων «Περὶ Συλλόγων» καὶ «Περὶ Συμμοριῶν», ποὺ ψήφισε ἡ Βουλὴ τὸν Αὐγούστο καὶ Σεπτέμβριο τοῦ 1909, διώχθηκαν οἱ Σύλλογοι τῶν ἐθνοτήτων στὴ Μακεδονία, ἐνῶ ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς Ἑλλήνων ὑπηρετῶν καὶ προξενικῶν ὑπαλλήλων ἀπελάθηκαν<sup>35</sup>.

Οἱ Ἑλλήνες βουλευτὲς δὲν ἀποτελοῦσαν παρὰ μειοψηφία στὴν Ὀθωμανικὴ Βουλὴ. Δὲν μπορούσαν, ἐπομένως, νὰ ἐπηρεάσουν τίς ἀποφάσεις τοῦ Κομιτάτου ποὺ ἤλεγχε τὴν πλειοψηφία στὴ Βουλὴ. Τῆ θέσι τοῦ Κομιτάτου ἐνίσχυαν τὰ ἀνθελληνικὰ ἄρθρα τοῦ τουρκικοῦ τύπου ποὺ ἐξερέθιζαν τὰ πνεύματα ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων<sup>36</sup>.

Ἡ ἔντονη ἀντίδρασις τῶν Ἑλλήνων βουλευτῶν δὲν στάθηκε ἀποτελεσματικὴ οὔτε ὅταν, τὸν Ἰούνιο τοῦ 1910, συζητήθηκε στὴ Βουλὴ τὸ θέμα τῶν διαφιλονικούμενων ἐκκλησιῶν μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων στὴ Μακεδονία. Ὁ νόμος «Περὶ Ἐκκλησιῶν» ποὺ ψηφίστηκε ρύθμιζε τὸ θέμα εἰς βάρος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Τὴν «Ἐθνικὴ Συνέλευσις» ποὺ συνεκάλεσε ὁ Πατριάρχης τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1910 ἐμπόδισε μὲ τρόπο ἀποφασιστικὸ ἢ Τουρκικὴ Κυβέρνησις<sup>37</sup>.

Κατὰ τὴν περίοδο ποὺ διαδραματίζονταν ὅλα αὐτά, οἱ Ἑλληνες βουλευτὲς ἔτειναν νὰ ἀποτελοῦν μιὰ ομάδα στὴν Ὀθωμανικὴ Βουλὴ. Συνεργάζονταν στὰ ἐθνικὰ θέματα καὶ ψήφισαν ὁ καθένας κατὰ τὴν κρίσις του στὰ ἄλλα. Ὁ βουλευτὴς Σμύρνης Ἀριστείδης Γεωργαντζόγλου Πασὰς ἔθεωρεῖτο ἀρχηγὸς τῆς ἀτυπῆς αὐτῆς ἐλληνικῆς ομάδας. Ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ Πολιτικοῦ Συλλόγου ἔγινε ἐπανειλημμένα ἡ πρότασις γιὰ τὴν ἵδρυσις ἐλληνικοῦ πολιτικοῦ κόμματος. Ἡ

34. Dogu Ergil, «A Reassessment: The Young Turks, their Politics and Anti-Colonial Struggle», *Balkan Studies*, σ. 62.

Βλ. ἐπίσης Χαμουδόπουλος, *δ.π.*, σ. 35-6.

35. Βλ. Ἔγγραφο τῶν Ἑλλήνων βουλευτῶν ΥΠΕΞ ΑΑΚ 1910/2701.

36. Τῆ θέσι τοῦ Κομιτάτου ἐξεφράζε ἡ ἐφημερίδα *Tanin* (*Tanin*) ποὺ πρωτοστατοῦσε στὴν ἀνθελληνικὴ ἀρθρογραφία.

37. Τὰ γεγονότα περιγράφει ὁ Σουλιώτης στὴν Ο.Κ.

πρόταση αυτή δὲν ἔγινε δεκτὴ στὸ βαθμὸ, μάλιστα, ποὺ ὀρισμένοι Ἕλληνες ἦταν ἤδη μέλη τοῦ Κομιτάτου, ὅπως ὁ βουλευτὴς Μοναστηρίου Τρ. Νάλιης<sup>38</sup>.

Μετὰ ἀπὸ ἐπίμονες προσπάθειες τοῦ Πολιτικοῦ Συλλόγου, συστάθηκε στὴ Βουλὴ ἡ περίφημη «Ἑλληνικὴ Ὀμάδα» μὲ 16 ἀπὸ τοὺς 24 βουλευτές. Στὴν Ε.Ο. ἀνῆκαν οἱ Μπούσιος, Κοσμίδης, Δίγκας, Βαμβρακιάς, Κ. Κωνσταντινίδης, Χαναῖος, Ναρλῆς, Ζαφειρόπουλος, Σάλτας, Μποστάνης, Τσελεμπίδης, Στέλιος, Θ. Κωνσταντινίδης, Κίγκος, Σούρλας, Κούρτογλου. Ἀρχηγὸς τῆς Ε.Ο. ἀναδείχθηκε ὁ Γ. Μπούσιος, ποὺ χαρακτηριζόταν ἀπὸ τὴν τόλμη του.

Τὸ γεγονός αὐτὸ ἀπέτέλεσε τὴν πρώτη ἐπίσημη διάσπαση τῶν Ἑλλήνων βουλευτῶν καὶ τὴ διάκρισή τους σὲ «Ἐθνικόφρονες» καὶ «Ἀνθεθνικούς», ὅπως χαρακτηρίζε ὁ Πολιτικὸς Σύλλογος τοὺς βουλευτές ποὺ δὲν συντάχθηκαν μὲ τὴν πολιτικὴ του<sup>39</sup>.

Πολιτευόμενοι, ὠστόσο, χωρὶς συγκεκριμένους στόχους, οἱ βουλευτές τῆς «Ἑλληνικῆς Ὀμάδας», καὶ κυρίως οἱ Μπούσιος καὶ Κοσμίδης, ἐξερέθιζαν συχνὰ τὰ πνεύματα μὲ προκλητικὲς διακηρύξεις μέσα στὴ Βουλὴ<sup>40</sup>. Τὴν πολιτικὴ αὐτὴ τῆς ἑλληνικῆς ομάδας καὶ τοῦ Πολιτικοῦ Συνδέσμου ἐκμεταλλεύτηκαν οἱ Νεότουρκοι γιὰ προπαγανδιστικούς λόγους<sup>41</sup>.

Στὴν Ο.Κ. εἶχε ἀρχίσει νὰ ὀριμαίνει ἡ ἰδέα τῆς δημιουργίας κοινῆ μετώπου τῶν ἐθνοτήτων, ὥστε νὰ ἀντιπαρατεθεῖ πρὸς ἀποτελεσματικὰ στὴν πολιτικὴ τοῦ Νεοτουρκοῦ Κομιτάτου. Ἡ συγκέντρωση τῶν 30 βουλευτῶν (Ἑλλήνων Βουλγάρων, Ἀρμενίων καὶ Ἀράβων), ποὺ ἔγινε μὲ πρωτοβουλία τῆς Ε.Ο. τὶς πρώτες ἡμέρες τοῦ 1911, ἀπέτελεσε ἕνα πρῶτο βῆμα γι' αὐτὴν τὴ συνεργασία, ποὺ ἀνέλαβε νὰ συντονίσει σὲ ὅλη τὴν Αὐτοκρατορία ὁ Π.Σ.<sup>42</sup>

Πρὸς τὰ τέλη τοῦ 1911 ἔκανε τὴν ἐμφάνισή του καὶ κοινὸ δημοσιογραφικὸ

38. Θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν καὶ οἱ προσωπικὲς μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων βουλευτῶν διαφορές. Τὸ γεγονός, ἐπίσης, ὅτι τὴν ὅλη προσπάθεια καθύβουε ἡ Ο.Κ., τὰ στελέχη τῆς ὁποίας συχνὰ δὲν ἦταν ἄτομα γενικῆς ἀποδοχῆς. Τὸ γεγονός, ἐξ ἄλλου, ὅτι ὁ Πολιτικὸς Σύλλογος συνδεόταν μὲ τὴν ομάδα Σαμπαχεντίν καὶ Ἰσμαήλ Κεμάλ μείωνε τὸ ἐνδιαφέρον ὀρισμένων βουλευτῶν γιὰ συνεργασία. Βλ. Καρολίδης, ὁ.π., σ. 328-30, 378-9.

39. Καρολίδης, ὁ.π. Τὴ διάκριση σὲ «Ἀνθεθνικούς» καὶ «Ἐθνικόφρονες» ἐπιβεβαιώνει καὶ ὁ Ν. Δάμτσας στὸ Ἔγγραφο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, Ἀθῆνα 1981 (Μεγάλου μέρος τοῦ βιβλίου αὐτοῦ καλύπτουν προσωπικὲς ἀναμνήσεις τοῦ συγγραφέα ἀπὸ τὴν Πόλη, ὅπου πρωτοπῆγε σὰν δημοσιογράφος τὸ 1910). Τὴν περὶ «ἀνθεθνικότητα» κρίση ποὺ εἶχε παλαιότερα συμμεριστεῖ ὁ συγγραφέας ἀναθεώρησε ἀργότερα, ὅπως ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος (σ. 49). Ὁ Δάμτσας ἀναφέρει λαθασμένα τὸν Κωφίδη στὴν «Ἐθνικὴ» Ὀμάδα (ὁ.π.).

40. Ἀλεξανδρῆ, ὁ.π., σ. 393-4. Γιὰ τὸ πῶς εἶδαν οἱ Τούρκοι συγγραφεῖς τοὺς δύο βουλευτές βλ. τὸ ποίημα «Vatan» τοῦ Ziya Gökalp, ποὺ ἀναφέρεται στὸν Μπούσια, ὁ.π., σ. 394 σημ. 96 καὶ τὸ διήγημα τοῦ Y. K. Karaosmanoglu ἀναφορικὰ μὲ τὸν Κοσμίδη, Π. Χιδίρογλου, *Τουρκικὴ Ἑλληνογραφία*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 33.

41. Ἐμμανουηλίδης, ὁ.π., σ. 308.

42. Ξανάλατος, ὁ.π., σ. 287.

όργανο των εθνοτήτων, ή *Tribune des Nationalités*<sup>43</sup>, με διευθυντή τὸ βουλευτὴ Χαρ. Βαμβακᾶ καὶ συνεργάτες Τούρκους, Ἑλλήνες, Ἀρμενίους, Βουλγάρους<sup>44</sup>, Ἀραβες καὶ Ἀλβανούς.

Τὸν Νοέμβριο τοῦ 1911 ἀναγγέλθηκε ἡ ἴδρυση τοῦ νέου τουρκοῦ κόμματος «Ἐλευθερία καὶ Συνεννόηση» (*Hürriyet ve Ittilaj Firkası*) ποῦ ἀντιπολιτευόταν τὸ Κομιτάτο. Καταγγέλλοντας τὴν πολιτικὴ τῶν Νεότουρκων ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων, Ἀράβων, Βουλγάρων, Ἀλβανῶν καὶ Ἀρμενίων, ζήτησαν τὴ συνεργασία τῶν ἐθνοτήτων<sup>45</sup>.

Τὸ Κόμμα «Ἐλευθερία καὶ Συνεννόηση» συσπείρωσε Συντηρητικούς, Φιλελεύθερους, ἀνεξάρτητους βουλευτὲς καὶ γερουσιαστὲς τῆς ἀντιπολίτευσης, παλαιότερα μέλη τῶν κομιτάτων, καὶ ἀντικομιτατικά στοιχεῖα. Γιὰ μιὰν ἀκόμα φορὰ Χριστιανοὶ καὶ Μουσουλμάνοι συσπειρώθηκαν μὲ κοινὸ στόχο τὴν ἀνατροπὴ τῶν Κομιτάτων.

Εἴκοσι μόλις ἡμέρες ἀπὸ τὴν ἴδρυσή του, τὸ νέο κόμμα πέτυχε τὴν πρώτη ἐκλογικὴ του ἐπιτυχία σὲ μιὰ ἐπαναληπτικὴ βουλευτικὴ ἐκλογή στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὴν ὑποψηφιότητά του ὑποστήριξαν καὶ οἱ Ἑλλήνες ἐκλεκτορες<sup>46</sup>. Ἐνῶ ὅμως ἡ ἀντιπολίτευση πανηγύριζε γιὰ τὴν ἐπιτυχία της, τὸ Κομιτάτο ἄρχισε νὰ ἀναπτύσσει νέα δραστηριότητα γιὰ τὶς γενικὲς ἐκλογὲς ποῦ πλησίαζαν.

Ἡ συνεργασία τοῦ Πολιτικοῦ Συλλόγου μὲ τὸ Κόμμα «Ἐλευθερία καὶ Συνεννόηση» κορυφώθηκε στὶς βουλευτικὲς ἐκλογὲς τοῦ 1912.

Μετὰ τὴ διάλυση τῆς Βουλῆς καὶ τὴν προκήρυξη τῶν γενικῶν ἐκλογῶν<sup>47</sup>, τὸ Κομιτάτο ἀνέλαβε τὴν πρωτοβουλία νὰ συζητήσει μὲ τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη καὶ νὰ διαπραγματευθεῖ τὴν ἑλληνικὴ ὑποστήριξη στὶς ἐπικείμενες ἐκλογές. Οἱ ὑπουργοὶ Ταλαὰτ καὶ Χαλίλ ἐπισκέφθηκαν τὸν Ἰωακείμ Γ' καὶ δέχθηκαν νὰ ἀῤῥηθεῖ ὁ ἀριθμὸς τῶν Ἑλλήνων βουλευτῶν σὲ 37<sup>48</sup>. Ὑποσχέθηκαν, ἐπίσης, νὰ δώσουν τέλος στοὺς περιορισμοὺς τῶν ἐκκλησιαστικῶν προνομίων καὶ νὰ διορίσουν ἕναν ἀριθμὸ Ἑλλήνων δημοσίων καὶ κυβερνητικῶν ὑπαλλήλων καὶ Ὑπουργὸ Δικαιοσύνης τὸν Ἀριστείδη Γεωργαντζόγλου Πασά. Τέλος,

43. Τὴν ἐφημερίδα αὐτή, καθὼς καὶ τὴν *Πολιτικὴ Ἐπιθεώρηση*, ἐξέδιδε ἡ Ο.Κ.

44. Ἡ Ο.Κ. εἶχε στὸ μεταξὺ προωθήσει τὴ συμφωνία Ἑλλήνων Βουλγάρων. Εἶχε, μάλιστα, ὑπογράψει πρωτόκολλο μὲ τοὺς Βουλγάρους βουλευτὲς ποῦ καθόριζε ἐπίσημως τὶς διειδικήσεις τῶν δύο στοιχείων. Τὸ πρωτόκολλο ἐπέβαλλε τὴ συνεργασία τῶν δύο ἐθνοτήτων στὴ Μακεδονία γιὰ τὴν ἀνάδειξη 18 Ἑλλήνων καὶ 8 Βουλγάρων βουλευτῶν. Χαμουδόπουλος, *δ.π.*, σ. 46.

45. Βλ. Ahmad, *δ.π.*, σ. 99. Γιὰ τὸ πρόγραμμα τοῦ νέου κόμματος βλ. *Ἀμάλθεια*, 9.11.1911.

46. *Ἀμάλθεια*, 29.11.1911.

47. Βλ. Ahmad, *δ.π.*, σ. 101-2.

48. Χαμουδόπουλος, *δ.π.*, σ. 48. Κατὰ τὸν Καρολίδη, τὸ Κομιτάτο πρότεινε τὴν ἐκλογή 45 Ἑλλήνων βουλευτῶν. Βλ. Καρολίδη, σ. 333-4. *δ.π.*,

δήλωσαν ότι θα αναγνωρίσουν το Οικουμενικό Πατριαρχείο σαν το μόνο Έθνικό Κέντρο του Έλληνισμού στην Όθωμανική Αυτοκρατορία<sup>49</sup>, πράγμα που αποτελούσε την πεμπτούσια των προνομίων του Έλληνισμού.

Τη σύμπραξη με τους Νεότουρκους υποστήριξε ο Ίωακειμ Γ'. Την πραγματοποίησή της ματαίωσε, ωστόσο, ο Π.Σ. που είχε στο μεταξύ έρθει σε χωριστή συμφωνία με το Κόμμα «Έλευθερία και Συνεννόηση»<sup>50</sup>. Ο Π.Σ. δεν έξετίμησε όρθα το γεγονός ότι το Κομιτάτο ήταν ο συντονιστής της έκλογικής διαδικασίας, και επομένως οι υποψήφιοι τους οποίους δεν υποστήριζε ήταν αδύνατο να επιτύχουν στις εκλογές<sup>51</sup>.

Πράγματι, το Κομιτάτο, που διατηρούσε ακόμα μεγάλη δύναμη, μετῆλθε κάθε μέσο ώστε να εξασφαλίσει απόλυτη έκλογική επιτυχία<sup>52</sup>. Ο αριθμός των Έλλήνων βουλευτών μειώθηκε στους 15<sup>53</sup>, οι περισσότεροι από τους οποίους είχαν πολιτευθεί με το Κομιτάτο<sup>54</sup>, όπως οι Νάλης, Έμμανουηλίδης, Καρολίδης, Κωφίδης, Μιχαηλίδης, Όρφανίδης.

Έλέγχοντας απόλυτα την κατάσταση, το Κομιτάτο μετέφερε την έδρα του από τη Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη. Η έκλογική, όμως, τακτική του και η πολιτική απέναντι στην αντιπολίτευση δημιούργησε στο μεταξύ πρόσφορο έδαφος για εξέχονοβουλευτική συνωμοτική δραστηριότητα<sup>55</sup>.

Καί ενώ οι επαρχίες —ιδιαίτερα η Μακεδονία— βρίσκονταν σε καθεστώς αναταραχής, για μιάν ακόμα φορά νέοι αξιωματικοί κατέφυγαν στα βουνά της Μακεδονίας, τον Μάιο-Ίούνιο 1912, και μιá ομάδα ονομαζόμενη «Σωτήρες Άξιωματικοί» (Halâskâr Zabitân) σχηματίστηκε στην Κωνσταντινούπολη υποστηριζόμενη από τις ανταρτικές ομάδες στη Μακεδο-

49. Καρολίδης, *δ.π.*, σ. 336-7.

Το Κομιτάτο είναι πιθανό ότι γνώριζε τις διαφορές που είχαν ανακύψει μεταξύ του Πατριάρχη Ίωακειμ Γ' και του Π.Σ. Βλ. *Άκρόπολις*, 24.9.1912. Ο Οικουμενικός Πατριάρχης είχε τότε δηλώσει ότι ο Π.Σ. αποτελούσε κίνδυνο για το Έθνος. Θα πρέπει, επίσης, να τονιστεί ότι η πολιτική τόσο του Π.Σ. όσο και της Ο.Κ. δεν αντιπροσώπευε την ελληνική κυβέρνηση. Οι σχέσεις του, όμως, με άτομα που υπηρετούσαν στην ελληνική Πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη παρέσυρε τότε πολλούς στο συμπέρασμα ότι τον Π.Σ. καθήθυνε η ελληνική Πρεσβεία. Βλ. Γ. Κ. Σκαλιέρη, *Τά Δίαιμα των Έθνοτήτων εν Τουρκία*, Αθήνα 1922, σ. 11, αναφέρει την Ο.Κ. αμυστικών κέντρων, ανεξάρτητων της Έλληνικής Πρεσβείας». Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγούν και τα κείμενα του Α. Σουλιώτη.

50. Είχε συμφωνηθεί, μάλιστα, η εκλογή 52 Έλλήνων βουλευτών. Χαμουδόπουλος, *δ.π.*, σ. 48.

51. Έμμανουηλίδης, *δ.π.*, σ. 303.

52. Ahmad, *δ.π.*, σ. 103-4.

53. Καρολίδης, *δ.π.*, σ. 370.

54. Ο Π.Σ. χρησιμοποίησε κάθε μέσο για να καταπολεμήσει τους Έλληνες βουλευτές που δεν συντάχθηκαν με την πολιτική του. Διέδωσε, ακόμη, ότι ο βουλευτής Σμύρνης Π. Καρολίδης είχε άσπασθεί τον Ίσλαμισμό. Έμμανουηλίδης, *δ.π.*, σ. 307.

55. Ahmad, *δ.π.*, σ. 106.

νία<sup>56</sup>. Υποχωρώντας στις απαιτήσεις των αξιωματικών αυτών, η κυβέρνηση του Κομιτάτου κατέρρευσε τον Ιούλιο του 1912. Η διάλυση της ελεγχόμενης από το Κομιτάτο Βουλής, στις 5 Αυγούστου 1912, εκτόπισε τους Νεότουρκους στο περιθώριο της πολιτικής ζωής.

Τό ξέσπασμα των Βαλκανικών πολέμων δημιούργησε νέα δεδομένα που επηρέασαν τις κοινοτικές σχέσεις: οι Τούρκοι απομονώθηκαν αισθητά μετά την απώλεια των Βαλκανικών κτήσεων. Η αναλογία τους, όμως, σε σχέση με τους Χριστιανικούς πληθυσμούς αυξήθηκε στη Μικρά Ασία, ιδιαίτερα μετά από την εισροή πολυάριθμων Τούρκων προσφύγων από τις Ευρωπαϊκές περιοχές<sup>57</sup>. Επιπλέον, ο πόλεμος έδωσε νέα ώθηση στην ανάπτυξη του τουρκικού εθνικιστικού πνεύματος.

Δεν άργησε και η ανακατάληψη της εξουσίας από το Νεοτουρκικό Κομιτάτο με πραξικόπημα που έγινε στην Κωνσταντινούπολη τον Ιανουάριο του 1913. Λίγους μήνες αργότερα, η δολοφονία του Μαχμούτ Σεβκέτ Πασά (στις 11 Ιουνίου 1913) αποτέλεσε την αφορμή για την επιβολή δικτατορίας από το Κομιτάτο. Από τον Ιούνιο 1913 μέχρι την άνακωχη του Μούδρου, τον Οκτώβριο του 1918, την Τουρκία κυβέρνησε ουσιαστικά η τριανδρία που αποτελούσε από τους Ένβέρ, Ταλαάτ και Τζεμάλ<sup>58</sup>. Τα κόμματα της αντιπολίτευσης βρέθηκαν υπό διωγμό και οι άρχηγοί τους εξορίστηκαν. Ο Πολιτικός Σύνδεσμος είχε πιστέψει ότι η πτώση του Κομιτάτου ήταν όριστική και είχε πολιτευθεί ανάλογα. Όταν οι Νεότουρκοι επανήλθαν πανίσχυροι μετά έξι μήνες, ο Π.Σ. συμερίστηκε την τύχη της αντιπολίτευσης<sup>59</sup>.

Οι Έλληνες βουλευτές Γ. Μπούσιος και Π. Κοσμίδης απέλαθήσαν και κατέφυγαν στην Ελλάδα<sup>60</sup>. Όμοια στην Ελλάδα κατέφυγε ο βουλευτής Σμύρνης Π. Καρολίδης<sup>61</sup>. Την ίδια εποχή, με το θάνατο του Οίκουμηνικού Πατριάρχη

56. Lewis, *δ.π.*, σ. 224.

57. Βλ. Α. Α. Pallis. «Racial Migration in the Balkans During the Years 1912-1914», *Geographical Journal*, 66/4 (1925), σ. 315-31.

58. Lewis, *δ.π.*, σ. 225-7.

59. Τα μέλη της Ο.Κ. άρχισαν τότε να έγκαταλείπουν την Κωνσταντινούπολη, άλλοι από ανάγκη, άλλοι για λόγους πρόνοιας. Οι Ι. Δραγούμης (είχε από καιρό έγκαταλείψει την Πόλη εξαιτίας μετάθεσης του στη Ρώμη) και Αθ. Σουλιώτης-Νικολαΐδης βρέθηκαν στο Βαλκανικό μέτωπο. Η δράση της Ο.Κ. συνεχίσθηκε και μετά την άποχώρηση του Σουλιάτη, μέχρι το 1914, είχε όμως άρχισι να περιορίζεται σημαντικά.

60. Τότε καταργήθηκε όριστικά η έκδοση της Πολιτικής Έπιθεωρήσεως στην Πόλη. Με το ίδιο όνομα, την επιθεώρηση επανεξέδωσαν στην Αθήνα το 1916 ο Μπούσιος με τον Ίωνα Δραγούμη.

61. Μετά την έκρηξη των Βαλκανικών πολέμων κατέφυγε (το 1913) στη Γερμανία και κατόπιν επανήλθε στην Αθήνα, όπου επαναδιορίστηκε στην έδρα του στο Πανεπιστήμιο (1915). Το 1923 πρωτοστάτησε στην πολιτική κίνηση για την επάνοδο του Έλευθερίου Βενιζέλου στην Ελλάδα.

Ίωακειμ Γ' (13 Νοεμβρίου 1913), εξέλιπε ό φυσικός ήγγέτης του άλύτρωτου Έλληνισμού, που με τó κύρος του έπιβαλλόταν όμοια σέ Τούρκους και Έλληνες. Στόν πατριαρχικό θρόνο τόν διαδέχθηκε ό αντίπαλός του Γερμανός Ε'. Περιβεβλημένος με τήν αήγλη του ήγγέτη του άντι-Ίωακειμισμού, στερεϊτό έν τούτοις τής δημοτικότητας και έπιβολής του Ίωακειμ Γ' <sup>62</sup>.

Οί Νεότουρκοι προκήρυξαν νέες έκλογές ό όποίες πραγματοποιήθηκαν τούς τελευταίους μήνες του 1913. Τό Κομιτάτο, που είχε στό μεταξύ μετασχηματιστεί σέ πολιτικό κόμμα, ήταν ή μόνη οργανωμένη πολιτική όμάδα που έλαβε μέρος σ' αυτές <sup>63</sup>.

Τό Κομιτάτο έκανε νέες προτάσεις για έκλογική σύμπραξη, τις όποίες ό Γερμανός ό Ε' δέχθηκε <sup>64</sup>. Άπερρίφθη, όμως, τó αίτημα τής ποσοστιαίας έκπροσώπησης στή Βουλή που προέβαλε ή έλληνική πλευρά. Μετά από πολλές διαπραγματεύσεις και με τόν όρο ότι οι έλληνικές ύποψηφιότητες θα έλέγχονταν από τó ίδιο τó Κομιτάτο, οι Νεότουρκοι συμφώνησαν νά δεχθούν ως ένα βαθμό τήν άρχή τής αναλογίας στόν άριθμό τών έλληνικών έδρών. Βασικό αίτημα τών Έλλήνων ήταν ή έκλογή τριών βουλευτών από τήν Κωνσταντινούπολη <sup>65</sup>.

Με τήν κήρυξη τών Βαλκανικών πολέμων, κατέρρευσε τó ιδανικό τής ανατολικής όμοσπονδίας με ίσχυρή έλληνική παρουσία. Η θέση τών Έλλήνων επιδεινώθηκε άκόμη περισσότερο με τήν είσοδο τής Τουρκίας στόν πόλεμο με τó μέρος τής Γερμανίας, τόν Οκτώβριο του 1914. Κατά τή διάρκεια του πολέμου, τó Κομιτάτο συμπλήρωσε και έπιτάχυνε τή διαδικασία του μετασχηματισμού τής πολυεθνικής αυτοκρατορίας σέ έθνικό τουρκικό κράτος, που είχε βάσει σέ ένεργεια ή νεοτουρκική επανάσταση του 1908.

Με τó νέο εκπαιδευτικό νόμο του 1915, ή τουρκική κυβέρνηση έθεσε ύπό όριστικό έλεγχο τó εκπαιδευτικό πρόγραμμα στήν Τουρκία. Η ύποχρεωτική διδασκαλία τής Όθωμανικής γλώσσας και Ιστορίας στόχευε στή δημιουργία έσωτερικής ένότητας που συμπληρωνόταν με τή διαδοχική έξασθένιση τών προνομίων του Οίκουμεινικού Πατριαρχείου. Η ύπόσταση του Πατριαρχείου μειώθηκε ουσιαστικά με τήν κατάργηση (1916) τής συλλογικής έκπροσώπησης τών διαφόρων έθνικο-θρησκευτικών κοινοτήτων <sup>66</sup>. Άποφασισμένοι νά κατα-

62. Δάμτσας, *δ.π.*, σ. 62, 64.

63. Ahmad, *δ.π.*, σ. 144.

64. Έμμανουηλίδης, *δ.π.*, σ. 303 και Χαμουδόπουλος, *δ.π.*, σ. 48. Οί ύποψήφιοι ύπεδείχθησαν με άπόφαση τών δύο σωμάτων, κατόπιν προτάσεως τών οικείων Μητροπολιτών για τις έπαρχίες.

65. Ahmad, *δ.π.*, σ. 155. Έξελέγησαν, πράγματι, τρεις Έλληνες βουλευτές από τήν πρωτεύουσα.

66. Ό όρος millet (έθνος) άντικαταστάθηκε με τή λέξη cemaat (κοινότητα) Για τις μεταρρυθμίσεις τής περιόδου αυτής βλ. Α. Alexandris, *The Greek Minority in Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974*, Άθήνα 1983, σ. 36.

στρέψουν τους θεσμούς που στήριζαν το θεοκρατικό Όθωμανικό Κράτος, οι Νεότουρκοι καθιέρωσαν υποχρεωτικά τον πολιτικό γάμο, ανεξάρτητα από θρησκευτικές πεποιθήσεις<sup>67</sup>. Έξ' άλλου, με την έναρξη του πολέμου το μέτρο τής υποχρεωτικής στρατεύσης των μη-μουσουλμάνων μετατράπηκε σε μέσο μαζικής εξόντωσης των Χριστιανών στα περιβόητα «τάγματα εργασίας»<sup>68</sup>.

Όταν η Ελλάδα κήρυξε τον πόλεμο στη Γερμανία, το 1917, η κυβέρνηση τής Κωνσταντινούπολης έλαβε δρακόντεια πλέον μέτρα έναντίον των Ελλήνων. Θεωρώντας τους ελληνικούς πληθυσμούς όργανα τής Αντάντ και τής Έλληνικής κυβέρνησης, οι Τούρκοι άρχισαν την απομάκρυνση των ελληνικών πληθυσμών από τις «στρατηγικά ευαίσθητες» περιοχές τής αυτοκρατορίας, ενώ κήρυξαν, ταυτόχρονα, άστυρο οικονομικό αποκλεισμό έναντίον των Ελλήνων εμπόρων στη Σμύρνη και στην Κωνσταντινούπολη.

Οί Έλληνες βουλευτές τής περιόδου 1914-1918 αναγκάστηκαν να παραμείνουν θεατές στη συνεχή καταπάτηση των Πατριαρχικών προνομίων και στους άνθελληνικούς διωγμούς κατά τη διάρκεια του πολέμου.

Μόνο μετά την άνακωχή του 1918, οί βουλευτές Έμμανουηλίδης, Μειμάρογλου και Δημητριάδης μίλησαν στη Βουλή δίνοντας λεπτομέρειες για τα δεινοπαθήματα των Χριστιανών. Οί 16 Έλληνες βουλευτές άπαιτούσαν την καταδίκη των ύπεύθυνων για τις σφαγές των Άρμενίων και των Ελλήνων<sup>69</sup>.

Στο μεταξύ, με τη στρατιωτική κατάρρευση τής Όθωμανικής Αυτοκρατορίας, το 1918, έληξε και η σταδιοδρομία του Κομιτάτου Ένωση και Πρόοδος. Την τύχη τής έτοιμοθάνατης αυτοκρατορίας ανέλαβαν και πάλι οί Φιλελεύθεροι το Κομιτάτο διαλύθηκε και οί ήγγέτες του διέφυγαν στο έξωτερικό<sup>70</sup>.

Στις νέες εκλογές, που πραγματοποιήθηκαν τους τελευταίους μήνες του 1919, την πλειοψηφία κέρδισαν οί Κεμαλικοί<sup>71</sup>. Οί Έλληνες, άπορροφημένοι από τις προσπάθειες του Έλ. Βενιζέλου για την ένσωμάτωση του μικρασιατικού έλληνισμού μετά τη διάλυση τής αυτοκρατορίας, δεν ενδιαφέρθηκαν να λάβουν μέρος στις εκλογές: η άπόφαση του Φαναρίου για άποχή των Ελλήνων από τις γενικές εκλογές του 1919<sup>72</sup> καθώς και από όλες τις πολιτικές δραστηριό-

67. Ο.π.

68. G. Horton, *The Blight of Asia*, Νέα Υόρκη 1926, σ. 99.

69. Έμμανουηλίδης, δ.π., σ. 336-91.

70. Το Κομιτάτο διαλύθηκε μετά την τελευταία κομματική συνεδρίαση τής 14-19 Όκτωβρίου 1918.

71. Lewis, δ.π., σ. 250. Οί έθνικιστές δεν συμμετείχαν επίσημα σαν πολιτικό κόμμα.

72. Αυτές ύπήρξαν οί τελευταίες εκλογές στην αυτοκρατορία. Η Βουλή συνήλθε στις 12 Ιανουαρίου 1920 και διαλύθηκε επίσημα μερικούς μήνες άργότερα, στις 11 Άπριλίου. Μετά από 12 ήμέρες συνήλθε στην Άγκυρα η Μεγάλη Τουρκική Έθνοσυνέλευση. Βουλευτές ελληνικής καταγωγής στην Τουρκική πλέον Βουλή έμφανίζονται στη μεταξύ 1935 και 1961 περίοδο. Αυτοί είναι οί Μιχ. Τάπτας, Μιχ. Καργόγλου, Νικ. Φακατσέλης, Βασ.

τητες, όριοθετοῦν καὶ τὴν τυπικὴν κατάργηση τῆς πολιτικῆς ὑπόστασης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου<sup>73</sup>.

Μὲ τὴν ἀνακωχὴ τοῦ Μοῦδρου, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1918, ἡ Ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, καὶ μαζί μ' αὐτὴν τὸ Κομιτάτο "Ἐνωσι καὶ Πρόοδος, πέρασαν στὴν ἱστορία. Ὁ ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ Ἑλλάδας καὶ Τουρκίας ποὺ ἄρχισε τὸ 1912 κορυφώθηκε τὴν περίοδο 1919-1922. Ἡ τελικὴ ἐπικράτηση τῶν ἐθνικιστῶν τῆς Ἀνατολίας δημιούργησε τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ τουρκικοῦ στοιχείου στὴ Μ. Ἀσία στὸ νέο τουρκικὸ κράτος ποὺ ἦταν κι αὐτὸ κράτος-διάδοχο τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας. Οἱ κεμαλικὲς μεταρρυθμίσεις, ποὺ στὴ συνέχεια ἐπιτελέσθηκαν στὴν Τουρκικὴ Δημοκρατία καὶ ἀποτελέσαν τὴ βάση γιὰ τὴ δημιουργία τῆς σύγχρονης Τουρκίας, δὲν ἦταν παρὰ ἡ ὀλοκλήρωση τοῦ ἔργου τῶν νεοτουρκικῶν κυβερνήσεων τῆς περιόδου 1908-1918.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΠΟΥΡΑ

Κῶνος, Ἀχ. Μόσχος, Ἀλέξ. Χατζόπουλος, Ἀγγ. Ἰωαννίδης καὶ Λάσκαρης Καλούδης. Βλ. Ἀλεξάνδρη, «Οἱ Ἕλληνες», ὁ.π., σ. 403. Γιὰ τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις τῆς περιόδου αὐτῆς βλ. ἐπίσης F. Frey, *Political elites in Turkey*.

73. Alexandris, *The Greek Minority*, σ. 57.

## ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΒΟΥΛΕΥΤΕΣ

*Περίοδος 1908-1912<sup>1</sup>*

*Κωνσταντινουπόλεως:* Κ. Κωνσταντινίδης, Π. Κοσμίδης, δικηγόρος.

*Δρυϊνουπόλεως:* Ι. Μαμόπουλος, δικηγόρος στην Πόλη, γνωστός για την τουρκομάθειά του.

*Θεσσαλονίκης:* Γ. Άρτας, δικηγόρος, Γ. Χωναῖος, διερμηνεύς τοῦ Ἑλληνικοῦ Προξενείου Θεσσαλονίκης.

*Ἰκονίου:* Γ. Κούρτογλου, ἔμπορος.

*Ἰωαννίνων:* Δ. Κίγκος, Κ. Σούρλας.

*Καλλιπόλεως:* Σ. Ναρλῆς, γιατρός στην Πόλη.

*Κορασῆ, Κυθωνίων:* Κ. Σαββόπουλος, ὑπάλληλος τοῦ Μονοπωλίου Καπνοῦ.

*Κοζάνης καὶ Γρεβενῶν:* Κ. Δρίζης καὶ Γ. Μπούσιος, κτηματίας, βιομήχανος καὶ ἔμπορευόμενος. (Τὸ καλοκαίρι τοῦ 1909, ὁ Δρίζης παραιτήθηκε καὶ στὸ τέλος Δεκεμβρίου τοῦ ἴδιου χρόνου ἐκλέχθηκε στὴ θέση του ὁ Χ. Βαμβακᾶς, δικηγόρος).

*Λήμνου:* Μ. Στέλιος, βοηθὸς Μουτεσαρίφη Λήμνου<sup>2</sup>.

*Μετρῶν καὶ Συλβρίας:* Δ. Ζαφειρόπουλος, ἔμπορος.

*Μυτιλήνης:* Μ. Σάλτας, κτηματίας, Π. Μποστάνης, κτηματίας καὶ ἔμπορος.

*Μοναστηρίου:* Τ. Νάλης, δικηγόρος.

*Νικομηδείας:* Α. Μιχαηλίδης, ἔμπορος

*Νεορῶν:* Δ. Δίγκας, δικηγόρος τοῦ Προξενείου Θεσσαλονίκης (συνήγορος τῶν Ἑλλήνων ἀναρτῶν στὰ τουρκικὰ δικαστήρια, κατ' ἐντολὴ τοῦ Γεν. Προξενείου Θεσσαλονίκης).

*Σμόρνης:* Α. Γεωργαντζόγλου Πασάς, βοηθὸς τοῦ Βαλῆ. (Στὸ τέλος τοῦ 1910, ὁ Γεωργαντζόγλου Πασάς ἔγινε Γερουσιαστὴς καὶ στὴ θέση του ἐκλέχθηκε ὁ ἀνιψιὸς του Ε. Ἐμμανουηλίδης, δικηγόρος).

*Σεβαστείας:* Π. Καρολίδης, Καθηγητὴς Ἱστορίας.

*Σποράδων (Ρόδου):* Θ. Κωνσταντινίδης.

*Τραπεζοῦντος:* Μ. Κωφίδης, ὑπάλληλος τοῦ Μονοπωλίου Καπνοῦ (ἀπηγγονίσθη τὸ 1921 στὴν Ἀμάσεια ὑπὸ τῶν Κεμαλικῶν ὡς ὑπαδὸς τῆς ιδέας τοῦ Πόντου. Ὁ γιὸς του θανατώθηκε μεταφερόμενος στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ἀνατολῆς).

*Χίου:* Μ. Τσελεμπίδης, δικηγόρος.

*Κυθωνίων:* Κ. Σαββόπουλος, ὑπάλληλος τοῦ Μονοπωλίου Καπνοῦ.

1. Τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὸν Α. Σουλιώτη-Νικολαΐδη, Ὁργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως.

2. Στὴν Ἀμάλθεια ἀναφέρεται καὶ ὁ Μ. Κάντης, βουλευτὴς Λήμνου. Δὲν περιλαμβάνεται, ὅμως, στὸν κατάλογο τοῦ Σουλιώτη, Ὁργάνωσις Κωνσταντινουπόλεως.

*Περίοδος 1912-1914*

*Κωνσταντινουπόλεως:* Γ. 'Αρτας\*, Β. 'Ορφανίδης, υπάλληλος του Μονοπωλίου Καπνοῦ.

*'Ικονίου:* Α. Καλλίνογλου, εισαγγελέας.

*'Ιωαννίνων:* Δ. Κίγκος\*, Κ. Σούρλας\*.

*Καλλιπόλεως:* Σ. Ναρλῆς\*.

*Καρασῆ, Κυδωνιῶν:* Κ. Σαββόπουλος\*.

*Μυτιλήνης:* Δ. Σάββας.

*Μοναστηρίου:* Τ. Νάλης\*.

*Νικομηδείας:* Α. Μιχαηλίδης\*

*Σερρών:* Δ. Δίγκας\*.

*Σμύρνης:* Π. Καρολίδης\*, Ε. 'Εμμανουηλίδης\*.

*Τραπεζοῦντος:* Μ. Κωφίδης\*.

*Χίου:* 'Αποδιάκος<sup>3</sup>.

*Περίοδος 1914-1918<sup>4</sup>*

*Κωνσταντινουπόλεως:* Β. 'Ορφανίδης\*, Β. Τσορμπατζόγλου, διευθυντής πολιτικῶν ὑποθέσεων σὲ Γεν. Διοικήσεις, Ι. Χαραλαμπίδης, δικηγόρος.

*'Αμμοῦ:* Θ. 'Αρζόγλου, ἔμπορος.

*'Ικονίου:* Α. Καλλίνογλου<sup>2</sup>.

*Καλλιπόλεως:* Δ. Φύτος, γραμματεὺς τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου.

*Καρασῆ, Κυδωνιῶν:* Κ. Σαββόπουλος\*\*.

*Καραχισάο:* Ι. Γκεβενίδης, ὑποδιοικητῆς Γεν. Διευθύνσεων.

*Μετρών καὶ Συλμβρίας:* Θ. Δημητριάδης, ὑποδιοικητῆς Γεν. Διοικήσεων.

*Νικομηδείας:* Α. Μιχαηλίδης\*\*.

*Σμύρνης:* Σ. Συμεόνογλου, ἔμπορος, Ε. Μεϊμάρογλου, μηχανικὸς (ἐφονεύθη στὸ 'Αξάρ κατὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφή), Ε. 'Εμμανουηλίδης\*\*.

*Ραιδεστοῦ:* Θ. Εὐκλείδης, δικαστικὸς ἐπιθεωρητῆς.

*Τραπεζοῦντος:* Μ. Κωφίδης\*\*, Γ. 'Ιωαννίδης, υπάλληλος 'Εταιρείας Μονοπωλίου Καπνοῦ.

\* Συμμετεῖχαν καὶ στὴν προηγούμενη Βουλὴ 1908-1912.

3. 'Αναφέρεται στὸν κατάλογο τῶν βουλευτῶν ποὺ παραθέτουν οἱ Ahmad καὶ Rustow. Γὰ στοιχεῖα ποὺ παραθέτουν, ὅμως, οἱ Ahmad καὶ Rustow δὲν εἶναι πάντα ἔγκυρα, σὲ ὅ, τι ἀφορᾷ τοὺς 'Ελλήνες βουλευτές.

4. Βλ. 'Εμμανουηλίδη, ὁ.π., σ. 303-4.